

Starohrvatska crkva Sv. Marte u Bijaćima

Dr. Dušan JELOVINA
HR - 21000 Split, Sv. Mande 20

U prilogu se donose kratki rezultati revizijskih arheoloških istraživanja kod crkve Sv. Marte koja su obavljena između 1967. i 1969. godine. Godine 1970. obavljena je konzervacija iskopanoga sakralnoga kompleksa. Iskopavanjima je zahvaćen i istražen čitav slobodni prostor oko temeljnih ostataka crkve Sv. Marte, kao i dio kolnoga poljskoga puta sa sjeverne strane objekta. Neistražena je ostala čitava površina koja se pruža južno od sakralnog kompleksa na kojoj su raniji istraživači otkrili gustu mrežu temeljnih zidova koji su najvjerojatnije pripadali nastambama i gospodarskim zgradama. Kao najvrjedniji nalaz do kojeg se ovom revizijom došlo, ističe se otkrivanje polukružne apside koja se nalazila neposredno iza pravokutne apside crkve Sv. Marte, za koju je utvrđeno da pripada starokršćanskom razdoblju. Na prostoru zahvaćenom revizijom otkopano je i istraženo 28 srednjovjekovnih grobova.

Područje od Solina do Trogira u geografskom smislu predstavlja zatvorenu cijelinu koju s istoka, sjevera i zapada okružuje planinski vijenac Mosora i Kozjaka, a s juga je optače more⁹. Upravo zbog takva pogodnoga smještaja taj je kraj obdaren blagom klimom, plodnim poljem, a ne oskudijeva ni nepresušnim vrelima vode, što sve skupa pruža idealne uvjete za opstanak ljudskog roda. Zato nije čudno da je ta regija bila naseljena još od najstarijih dana, o čemu najbolje svjedoče brojni ostaci materijalne kulture.

⁹ Da bi se u ovom broju *Starohrvatske prosvjete* stekao što cjelovitiji uvid u dosadašnja arheološka iskopavanja kod crkve Sv. Marte u Bijaćima, ovaj rad je, uz suglasnost autora, pretiskan iz *Kaštelanskog zbornika*, 1/1987, str. 23-29. Vrlo je koristan jer je to jedini tekst koji donosi najvažnije rezultate postignute u revizijskim istraživanjima ovoga nalazišta koja su provedena od 1967. do 1969. godine. Opsežna dokumentacija s ovih revizijskih istraživanja nalazi se u arhivu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

Na zapadnom dijelu toga područja, u podnožju brda Trećanice i brežuljka zvanog Veli Bijać, prostire se položaj Bijaći, gdje je u antičko doba bilo osnovano naselje rimskih veterana zvano *Siculi*. Ta je kolonizacija povezana uz rimskog cara Klaudija (41. - 54.) i pripadnike njegove VII. i IX. legije koji su mu, u vrijeme Skribonijanove pobune u Dalmaciji 42. godine, ostali vjerni, za što ih je car nagradio naselivši ih i dodijelivši im zemlju na ovom lijevom području. Gotovo na čitavom tom prostoru još se i danas primjećuje mnogo poluobrađenog i obrađenog kamenja kojim su tamošnji težaci u novije vrijeme obzidali svoje zemljišne parcele. Ono je nedvojbeno u rimsko doba pripadalo nekim građevnim objektima, po svoj prilici nastambama i gospodarskom zgradama. Osim tih opažanja, na ovom su području već prije pronađeni i uočeni ostaci rimske materijalne kulture, od kojih su naročito brojni keramički ulomci i epigrafički kameni spomenici.

Nakon pada Salone početkom 7. stoljeća ovo područje naseljavaju Hrvati, a od 9. pa do konca 11. stoljeća bilo je jedno od glavnih središta hrvatske države, pa je posve razumljivo da je baš na ovom području otkrivena jedna od najstarijih starohrvatskih crkava - Sv. Marta. Položaj u Bijaćima, na kojemu su otkriveni ostaci starohrvatske crkve Sv. Marte, po njenu imenu naziva se Stombrate, a nalazi se upravo na međi trogirskog i donjokaštelanskog polja.

Crkva Sv. Marte spominje se u dvjema najstarijim hrvatskim ispravama iz 9. stoljeća. U prvoj ispravi knez Trpimir (845.-864.), čije je ime sačuvano na zabatu pronadenom u Rižinicama iznad Solina, potvrđuje 852. godine splitskoj nadbiskupiji posjede i crkvu Sv. Jurja u Putalju, koju je sagradio knez Mislav (835.-845.) na padinama Kozjaka iznad Kaštel Sućurca. Tekst isprave završava riječima: *actum in loco qui dicitur Byaci* (sastavljeno u mjestu koje se zove Bijaći). U drugoj ispravi, datiranoj 28. rujna 892. godine, Muncimir, sin Trpimirov (892.-910.), u prisutnosti svojih dvorjanika, presuđuje spor koji je nastao oko tih posjeda, a to se zbilo, kako u ispravi piše, *actum est Biaci ante fores ecclesiae sanctae Marthae* (sastavljeno u Bijaćima pred vratima crkve Sv. Marte). Sadržaj tih dviju isprava sasvim sigurno nas upućuje na to da je ondje bila jedna od povremenih rezidencija hrvatskih narodnih vladara, kao i to da je crkva Sv. Marte u Bijaćima zaista jedna od najstarijih hrvatskih crkava, koju je najvjerojatnije dao sagraditi knez Mislav ili knez Trpimir u prvoj polovini 9. stoljeća.

Arheološka istraživanja ovog lokaliteta izvodilo je Društvo "Bijac" u više navrata od 1902. do 1905. god., a radovima su, uz povremene konzultacije s don Franom Bulićem, koji je ujedno vršio i stručni nadzor, izvodili tadašnji društveni suradnici Perat i Ergovac. Tim su istraživanjima otkriveni ostaci trobrodne srednjovjekovne crkve s pravokutnom apsidom, koja je bila sagrađena nad temeljnim ostacima jedne kasnoantičke građevine, čiji su poneki zidovi manjim dijelom i kasnije korišteni.

Posebno valja istaknuti nalaze kamenog namještaja starohrvatskog crkvenog graditeljstva, ukrašenih pleternom plastikom, koji su uglavnom ispunjavali crkvenu unutrašnjost. Među tim brojnim pronadenim ulomcima, koji su najčešće pripadali dijelovima crkvene pregrade, kao što su: pluteji, pilastri, grede, kapiteli i zabati, naročito se ističu nalazi dijelova četverostranog ciborija. Među sačuvanim dijelovima natpisa na ciboriju se može pročitati: *...almificiae Marthae cunc(t)a ha(e)c nova cernit (e dicata?)...* (...gledajte sve, to je novo podignuto u čast časne Marte...). Natpis nedvojbeno potvrđuje vijest iz spomenutih isprava, da je crkva bila posvećena sv. Marti. Prema stilskim ukrasnim elementima na ciboriju, koji karakteriziraju raniju fazu pleterne skulpture, možemo pretpostaviti da je ciborij najvjerojatnije nastao sredinom 9. stoljeća.

Osim nalaza dijelova crkvenog namještaja, pronađeno je i šest nadvratnika (pragova), na kojima su uklesana imena Gumpertus dakon ili Gumpertus prezbiter - svećenik. Nema sumnje da su ovi nadvratnici pripadali stambenim građevinama, koje su bile

izgrađene u neposrednoj blizini crkve Sv. Marte u kojima su, prema nekim znanstvenicima, povremeno boravili hrvatski vladari. Toj pretpostavci mogao bi doći u prilog i podatak da se kraljevski posjed u Bijaćima spominje i kasnije, u doba Arpadovića, jer u njemu 1251. godine odsjeda kralj Bela IV.

Čini se da su raniji istraživači pri ovim radovima najveću pažnju poklanjali nalazima dijelova crkvenog dekorativnog namještaja, a da pri tome nisu baš mnogo vodili računa o grobovima. Iz dokumentacije koja je vođena tijekom iskopavanja vidi se samo da su se uokolo otkrivene crkve pronalazili grobovi (točan broj nepoznat) s karakterističnim nalazima starohrvatskog nakita, a to su obično bili naušnice i prstenje.

Kako se zaista radi o vrlo značajnom ranosrednjovjekovnom arheološkom lokalitetu, koji je od davnih Bulićevih istraživanja potpuno ostao zapušten, a u javnosti pomalo i zaboravljen, u više se navrata poslije rata uznastojalo pristupiti revizijskim istraživanjima i konzervaciji tog objekta. Ostvarenju te zamisli prišlo se tek 1967. godine kada je Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, na osnovi svoga plana, dobio za te radove financijska sredstva od Republičkog fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti. Istraživanja je vodio *Institut za nacionalnu arheologiju* u Splitu, u čijem je sastavu bio i *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*.

Revizijska istraživanja trajala su od 1967. do 1969. godine, a u 1970. godini je izvršena konzervacija otkrivenog kompleksa. U to vrijeme (u tri ljetne kampanje) zahvaćen je i istražen čitav slobodni prostor oko temeljnih ostataka crkve Sv. Marte, kao i dio kolnoga poljskoga puta sa sjeverne strane objekta. Na žalost, ostala je neistražena čitava površina (privatno vlasništvo) koja se pruža južno od zahvaćenog kompleksa, na kojemu su raniji istraživači otkrili gustu mrežu temeljnih zidova koji su najvjerojatnije pripadali nastambama i gospodarskim zgradama.

Najvrjedniji nalaz, do kojeg se ovom revizijom došlo, svakako je otkrivanje polukružne apside, koju raniji istraživači nisu pronašli, iako se nalazila neposredno iza pravokutne apside crkve Sv. Marte. Sasvim sigurno je utvrđeno da otkrivena polukružna apsida pripada starokršćanskoj građevnoj fazi. Ranijim istraživanjima otkriven je jedan temeljni zid te faze na kojemu se nalaze četiri baze kolonata. Toj ranijoj fazi pripada još nekoliko zidova, krsni zdenac otkriven na južnoj strani pod pločnikom današnje crkvice Sv. Marte, zatim na dva mjesta manji ostaci mozaičnih površina, ulomci kamenog crkvenog namještaja i sarkofazi. Prema svim tim nalazima, naročito apside i krsnog zdenca, sasvim je sigurno da se ovdje radi o starokršćanskoj bazilici kojoj, na žalost, još uvijek nije moguće sa sigurnošću utvrditi njen prvobitni izgled, budući da nam otkriveni građevni elementi nisu dovoljni za njenu potpunu rekonstrukciju. Na temelju pojedinih arhitektonskih detalja ipak se čini da ovaj starokršćanski sakralni objekt nije sagrađen u onom uobičajenom "klasičnom" obliku, već da se ovdje možda prije radi o jednoj većoj prilagođenoj građevinskoj adaptaciji postojećih zidova i djelomične dogradnje (streha na

stupovima), kojoj je na južnoj strani pridodan križoliki krsni zdenac unutar prostora seksagonalnog oblika. Za ovakvu pretpostavku potvrdu nalazimo na pojedinim izvedbenim građevinskim detaljima uočenim na otkrivenoj polukružnoj apsidi, kojoj sjeverni kraj nije organski povezan s perimetralnim zidom crkve, kao i nedostatak još jednog kolonata, koji bi se, kao pandan, trebao nalaziti uz sjevernu bočnu stranu crkve.

Na prostoru južno od starokršćanske bazilike otkriveno je nekoliko nevezanih zidova neutvrđene vremenske pripadnosti. Među ovim zidovima pronađeno je dosta fragmenata polupane keramike, plitica, tanjura, vazica, vrčeva i svjetiljki, ulomaka tegula, kao i dva velika antička pithosa, koji su služili za spremanje žita, odnosno ulja ili vina. Sve to jasno upućuje na zaključak da su se na tom mjestu nalazile i prostorije jednog stambenog građevnog sklopa, koji je mogao najprije pripadati rimskom i starokršćanskom, a kasnije i starohrvatskom vremenu.

Starohrvatska crkva Sv. Marte sagrađena je na ostacima starokršćanske bazilike. Tijekom revizijskih istraživanja mogle su se na temelju pojedinih građevnih elemenata sasvim jasno utvrditi tri faze gradnje. Prvotno je bila sagrađena jednobrodna crkva s pravokutnom apsidom. Usputno moramo naglasiti da se prilikom revizijskih istraživačkih radova osobita pažnja poklanjala traganju pojedinim detalja koji bi mogli upućivati eventualno postojanje polukružne apsida, koja je u ranom starohrvatskom graditeljstvu bila uobičajena. Kako ni najmanji trag u ovom pogledu (postojanje ranije poluoble apsida) nije pružio nikakvu sumnju, uvjereni smo da je u ovom slučaju pravokutna apsida crkve Sv. Marte njen prvobitni izvorni oblik.

U drugoj fazi u crkvi su ugrađeni pačetrovinasti piloni, čime je dobivena trobrodna osnova. U trećoj fazi središnji piloni su bili međusobno povezani (sazidani), a na pročelju je dograđen zvonik kvadratične osnove. Tako se u toj zadnjoj fazi dobila tlocrtna osnova jedne trobrodne crkve s pravokutnom apsidom na istočnoj i zvonikom na zapadnoj strani. Kao i kod starokršćanske bazilike i ovdje se uočava građevna adaptacija. Naime, sasvim je uočljivo da je sjeverni perimetralni zid crkve Sv. Marte (kao i kod starokršćanske) pripadao ranijoj rimskoj građevnoj fazi. To nam, osim načina i tehnike zidanja, još potvrđuju i organski nepovezani unutrašnji zidovi, što se na taj zid samo naslanjaju, kao i jedan sazidani otvor koji je vjerojatno na tom zidu ranije bio u funkciji vrata. Po svemu sudeći, taj je zid morao ranije služiti kao ograda jednog većeg dvorišnog prostora. U crkvenoj unutrašnjosti otkrivene su baze trodijelne oltarne pregrade, koje imaju na sebi uklesane utore, a na četiri mjesta žbukana podloga crkvenog pločnika. Od dijelova crkvenog namještaja revizijom je pronađeno samo nekoliko manjih ulomaka kolona i baza, profiliranih dijelova dekorativne plastike, kamenica za vodu i komadića žbuke s ostacima boje.

Od kraja 9. stoljeća crkva Sv. Marte se više ne spominje sve do 1185. godine kada je na crkvenom saboru u Splitu pripala splitskoj nadbiskupiji. Prema jednoj sačuvanoj ispravi iz Trogira (radi

se o kasnijem prijepisu), crkva Sv. Marte je uslijed trošnosti ili nekog drugog uzroka rušenja, 1197. godine bila obnovljena. Nakon te obnove ponovno je i posvećena, ali ne više samo sv. Marti, već i sv. Ivanu Krstitelju. Bit će najvjerojatnije da je upravo tom obnovom crkva i dobila svoj konačni bazilikalni trobrodni oblik. Koliko je dugo crkva Sv. Marte bila u funkciji, nije moguće točno utvrditi, ali treba vjerovati da nije mogla ostati pošteđena za tatarske provale 1242. godine, te ratova između Splitsana i Trogirana u 13. stoljeću i ugarsko-hrvatskih kraljeva i Mlečana u 14. stoljeću, a pogotovo je morala stradati u vrijeme turske vladavine. Nova crkva je po svoj prilici sagrađena u 17. stoljeću za vrijeme Mlečana, ali ne na starim temeljima, nego s južne strane u neposrednoj njihovoj blizini. Prilikom istraživanja Društva "Bihaća" 1905. godine ovu je crkvu dao srušiti don F. Bulić, jer je zapazio (iskusnom istraživaču to nije moglo promaći) da su u njenim zidovima, kao spolije, bili ugrađeni brojni kameni dekorativni ulomci, od kojih neki i s natpisom što su pripadali ranijoj crkvi Sv. Marte i nekim profanim zgradama. Na istom mjestu 1908. godine Bulić je dao sagraditi novu crkvu Sv. Marte, koja je i danas u funkciji.

Na prostoru obuhvaćenom revizijom otkrilo se još 28 grobova, koji su zbog nesolidnog kopanja ranijih istraživača ostali netaknuti. Dubina tih grobova bila je dosta različita, pa se odmah moglo utvrditi da leže u dva sloja. Grobovi u prvom sloju bili su u dubini od cca 1,20 m i pripadali su, što se po nalazima u njima moglo zaključiti, vremenskom razdoblju od 9. do 12. stoljeća takvih grobova je bilo ukupno 13. Drugom sloju pripada 15 grobova, a njihova dubina bila je čak veća od 2 m. U njima, osim jedne manje staklene posudice (suznice), nije bilo nalaza, što nesumnjivo potvrđuje konstataciju da se radi o grobovima koji pripadaju kasnoantičkom vremenu.

Srednjovjekovni grobovi načinjeni su od nepravilnih ploča ili poluobrađena kamenja. Ovalnog su, pačetvorinastog ili trapezoidnog oblika. Osim manjeg broja pravilno orijentiranih istok-zapad (pogledom na istok), većina je bila okrenuta u drugim pravcima, na što su utjecali kasnoantički zidovi uz koje su grobovi bili smješteni. Od grobnih nalaza najviše je zastupljen nakit i to naušnice i prstenje. Dakle, uglavnom oni nalazi koji su tipični za starohrvatsku kulturnu grupu i koji se obilno javljaju i na svim ostalim nekropolama istraženim na području Dalmatinske Hrvatske iz 9. i 10. stoljeća. Ovdje valja usputno napomenuti da je starohrvatska grobna arhitektura posve slična kasnoantičkoj grobnoj arhitekturi. Razlika je jedino u tome što su kod kasnoantičkih grobova obložnice i poklopnice nešto veće (monolitnije) kamene ploče, najčešće pravilno poslagane u obliku pačetvorinastog sanduka. Takva su zapažanja uočena i na još nekim drugim istraženim lokalitetima, pa se došlo do zaključka da su Hrvati, nakon doseljenja od zatečenog stanovništva preuzeli ne samo kultno mjesto, nego i grobnu arhitekturu i način pokopavanja pokojnika.

Nakon završenog revizijskog istraživanja, izvršena je 1970. godine konzervacija, a dijelom i restauracija cjelokupnog arhitek-

tonskog kompleksa, te je na taj način dolično predočen javnosti, upravo onako koliko taj značajni povijesno-kulturni spomenik i zavređuje.

Na kraju kažimo još i to da su revizijska istraživanja i konzervaciju u ime Instituta za nacionalnu arheologiju JAZU u Splitu izvodili njegovi stručni suradnici pok. dr. Dasen Vrsalović i pisac ovih redaka.

sl. 1 - 2. Antičke spolije u zidovima ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marte.

sl. 3. Ostaci starokršćanske križne krstionice.

sl. 4. Južna kolonada starokršćanske crkve s unutrašnje strane južnoga zida ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marte.

sl. 5. Ostaci polukružne apside starokršćanske crkve s vanjske strane pravokutne apside ranosrednjovjekovne crkve. U 9. stoljeću ponovo upotrijebljeni kasnoantički sarkofag negira stariju apsidu.

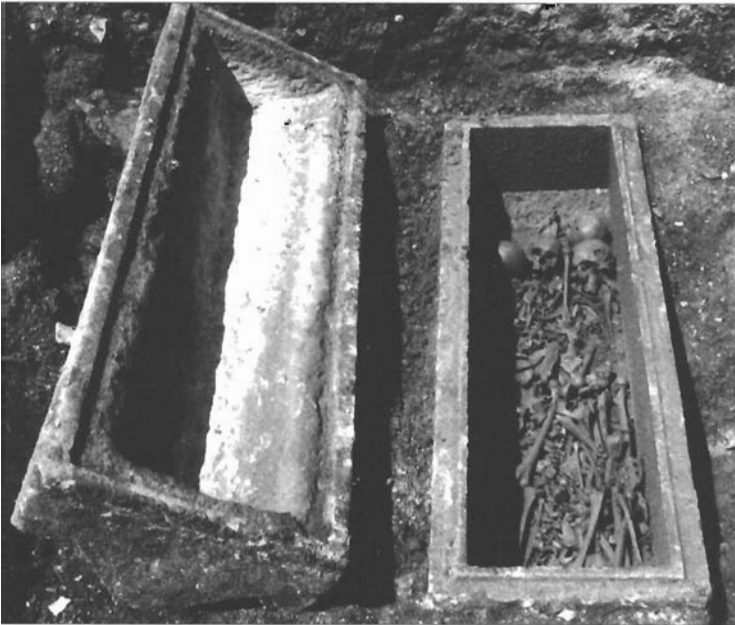

Starohrvatska prosvjeta III/26 (1999.)

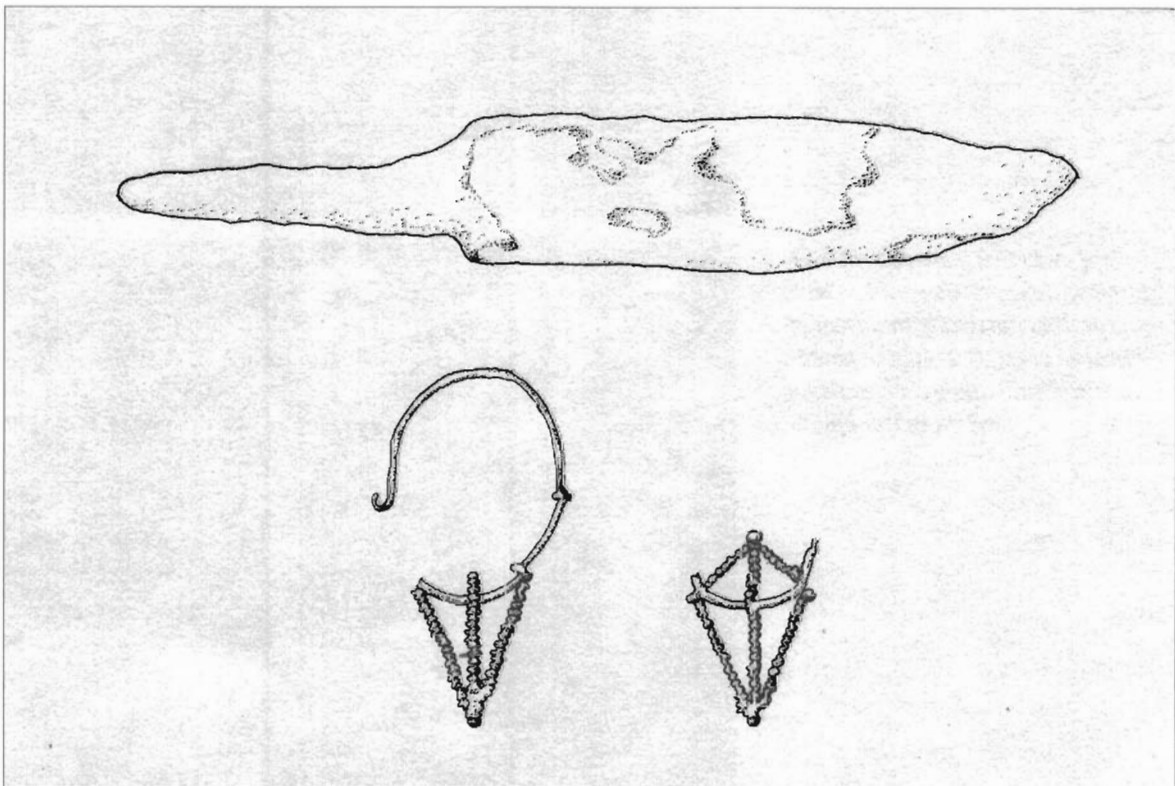
sl. 6. Zatvoreni kasnoantički sarkofag ponovo upotrijebljen u 9. stoljeću.

sl. 7. Otvoreni starokršćanski sarkofag sa srednjovjekovnim ukopima.

sl. 8. Nalazi iz sarkofaga.

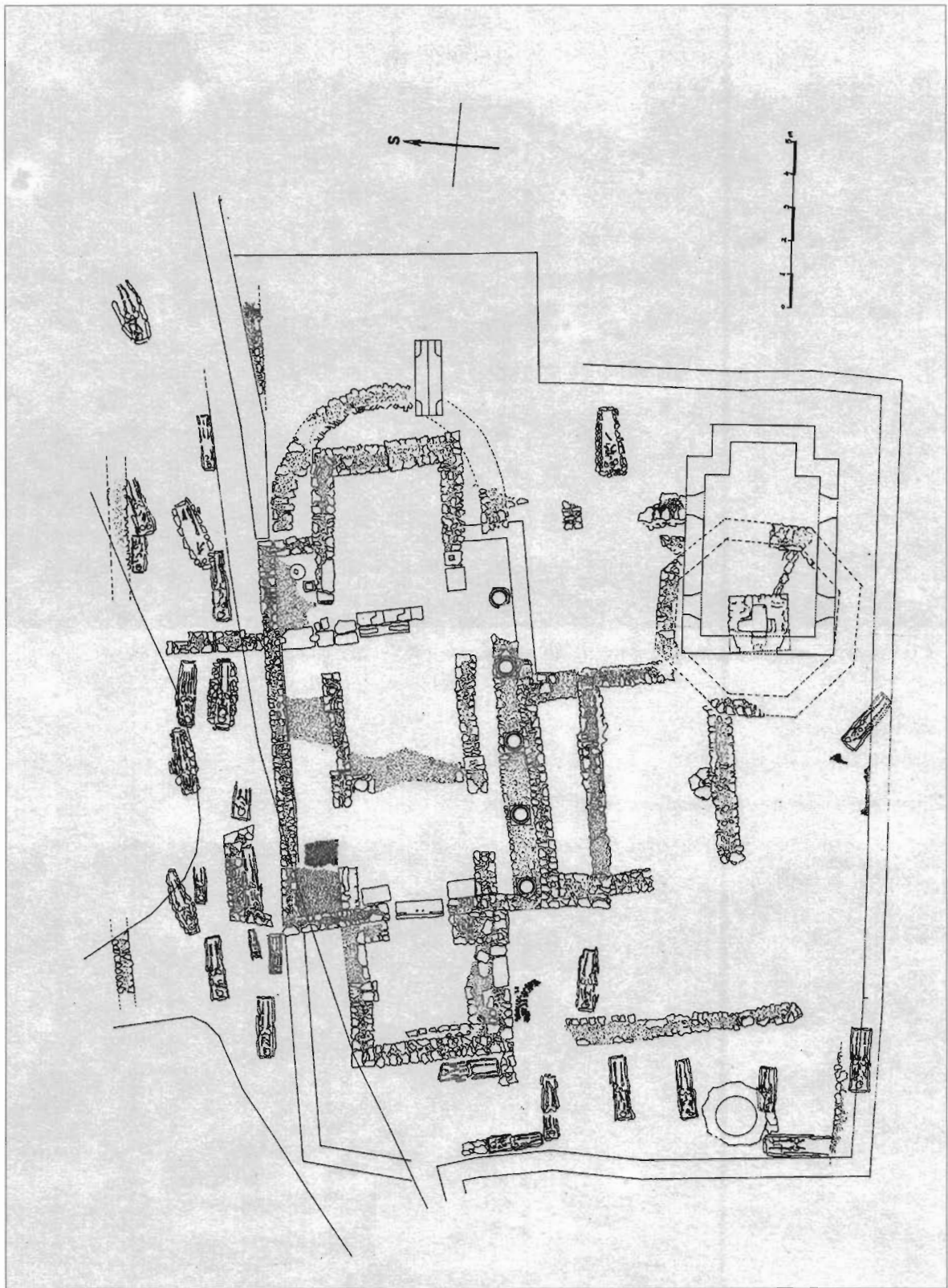

sl. 9. Ruševine crkve Sv. Marte tijekom revizijskih istraživanja 1967.-1969. godine

sl. 10. Ostaci crkve Sv. Marte konzervirani 1970. godine.

sl. 12. Tlocrt istražene površine u revizijskim iskopavanjima crkve Sv. Marte.

*The Old-Croatian Church of
St. Martha of Bijaći
Summary*

The paper presents in brief the results of the revising archaeological excavations performed by the St. Martha's Church (Sv. Marta) from 1967 till 1969. In 1970, upon completion of the researches, the excavated sacral complex was conserved. The excavations included and researched the entire free area around the ruins of the St. Martha's Church, as well as a part of the country road to the north of the church. Still unexplored is the entire area to the south of the sacral complex, where a thick network of basement walls had been found before, most probably belonging to dwellings and outbuildings. As the most valuable found, there is emphasized the discovery of the semicircular apse, situated immediately after the rectangular apse of the St. Martha's Church, dated to the paleo-Christian époque. In the area included by the revision, there have been found and studied 28 early-medieval tombs.